

Primož Vitez

Besedilna invencija in citat

Ključne besede: jezikovna zmožnost, besedilo, citatnost, jezikovna sprememba, sakralno besedilo

DOI: 10.4312/ars.13.1.33-48

1 Spomin in jezikovna zmožnost

Spomin je ključen mentalni proces, ko gre za usvajanje jezika in njegovo delovanje pri vzpostavljanju človeka kot mislečega bitja, sposobnega jezikovnega izraza. Razvoj jezikovne kompetence je pogojen s spominskimi zmožnostmi, ki jezikovnemu uporabniku omogočajo dostop do jezikovnega znanja, ga utrjujejo in uravnavajo njegovo sprotno rabo. Za ustrezno funkcioniranje jezikovne kompetence in njene rabe govorec nenehno vklaplja spominske mehanizme, ki morajo delovati v procesih jezikovnega učenja, ohranjanja, širitve, poglobljanja ter aktualizacije pridobljenih védenjskih shem in oblik.

Učenje jezika je nujno pospremljeno z utrjevanjem znanja (Vigotski, 2010, 97), torej s ponavljajočo se zaznavo in ustvarjalno (re)produkcijo form jezikovnega materiala. Kontinuirano učenje jezika je v sistemskem smislu ponotranjenje¹ formalnih enot in odnosov med njimi, postopno obvladovanje tvorbe sintagem na podlagi sprotnih izborov iz usvojenih oblikovnih paradigmatiskih vertikal. Usvajanje jezika ima prvine dolgotrajnega in doslednega učenja na pamet, ker stabilnost jezikovnega sistema terja, da se govorec dolgoročno nauči natančno tistih in takšnih jezikovnih enot in razmerij, ki mu bodo omogočila nemoteno sporazumevanje z drugimi govorcji v jezikovni skupnosti.

Posebnost uporabe jezikovnega sistema je linearna kombinatorika, ki govorcem omogoča, da svojo kompetenco vsakokrat sproti aktualizirajo v skladu z izjemno variantnostjo nastajajočih kontekstov. Število možnih kombinacij posameznih enot je znotraj enega samega jezikovnega sistema tako veliko, da je sleherni uporabnik jezika sposoben, tako Chomsky (1964, 115), tvoriti jezikovno sporočilo, ki ga dotlej še nikdar

1 Gadamer (1972, 96) je izoblikoval misel, da mora govorec pozabiti svoj jezik, če ga hoče učinkovito uporabljati. To pomeni, da je spontana jezikovna dejavnost možna le takrat, ko se govorcju ni treba ukvarjati z refleksijo oziroma prevpraševanjem osnov svoje jezikovne zmožnosti.

ni slišal. To pomeni, da komunikacijski procesi v jezikovni rabi na podlagi nabora dolgoročno usvojenih enot in sistemskih relacij omogočajo oblikovanje sporočanjških tvorb onkraj ponavljanja že slišane ali naučenega, to pa je bistveni pogoj za tisto, kar v jezikovnih dejavnostih zaznavamo kot ustvarjalnost. Pri jezikovni ustvarjalnosti seveda ne gre le za jezikovne tvorbe s poudarjeno estetsko komponento, torej tvorjenje umetnostnih besedil, temveč za vsakršno jezikovno individualnost, s pomočjo katere govorca opredelimo kot neponovljivega, singularnega avtorja sporazumevalnih dejanj. Ne le posebnosti rabe, celoten obseg jezikovne kompetence skupaj z rabo ustvarja specifiko, ki zaznamuje govorcevo individualnost in ga določa kot prepoznaven, bolj ali manj kompetenten in samostojen jezikovni subjekt.

Spomin je obenem izhodiščna mentalna dimenzija, ko gre za izpeljavo sporazumevalnih praks. Brez sposobnosti zadrževanja oziroma miselnega presnavljanja informacij in njihovih oblik se govorec ne more učinkovito udeleževati vsakdanjih govornih izmenjav, v katerih je bistvena naravnost k sodelovanju in relevantnemu odzivanju na akustične sporočanje spodbude. Če govorec nima te sposobnosti, ne more oblikovati komunikacijskih strategij – zavestno konstruiranih ali nezavednih –, od katerih sta odvisna njegova samopodoba in vtis, ki ga daje drugim udeležencem v dani situaciji. Tudi branja pisnih jezikovnih tvorb se je nemogoče ustrezno lotiti brez utečenih procesov pomnjenja, ker nam samo ti procesi omogočajo razumevanje kohezije, predvsem pa koherentnosti (Beaugrande, Dressler, 1981, 65) grafičnih tekstov. Pri celostni bralski interpretaciji pisnega besedila je učinkovita zaznava referencialnosti posameznih besedilnih posegov nujni pogoj za dojetje sobesedilnih prvin (kotekstualnih in kontekstualnih), saj se tekst v produkciji svojega smisla s pomočjo anaforičnih postopkov vselej sklicuje na že formulirane vsebine ali pa strateško nakazuje tisto, kar naj bi v razvoju besedila sledilo.

Tvorjenje govornih in pisnih sporočil je neprekinjeno ustvarjanje ravnovesja med jezikovnim vedenjem in bolj ali manj ustaljenimi načini jezikovnega vedenja, pri čemer gre ves čas za igro med tistima oblikama pomnjenja, ki ju običajno pojmuje kot aktivni in pasivni spomin. Aktivni spomin naj bi govorniku v vsakršni situaciji omogočil takojšnji priklic določene jezikovne oblike v trenutno rabo, iz pasivnega pa naj bi nezavedno usvojene, a redkeje rabljene forme na površino prihajale le ob ustreznih komunikacijskih spodbudah. Na ta način je morda mogoče pojasniti položaj, v katerem se znajde govorec, kadar pri govorniku stori sistemsko napako in se že v naslednjem hipu zave svojega zdrsa: kadar, skratka, nekaj izreče »narobe«, nato pa uporabi mehanizem samopopravljanja. To pomeni, da v govorni praksi aktualizira sistemsko neustrezno obliko, se tega skoraj simultano ove in svojo izvedbo popravi oziroma nadomesti s pravilno formo. Vprašanje se glasi takole: če je govorec že pred storjeno napako »vedel«, katera oblika je sistemsko ustrezna – kako to, da je uporabil

nepravo jezikovno rešitev in izpeljal jezikovno tvorbo, v procesu komunikacije prepoznano kot neuskkljeno z jezikovnim kodom ali z zahtevano normo? Zdi se, da bi bilo mogoče to jezikovno skrivnost² vsaj delno razkriti, če upoštevamo dejstvo, da jezikovna praksa sicer deluje na podlagi dolgoročno usvojenega jezikovnega védenja, da pa so odmiki od konvencionalnega védenja pri posameznem govorniku včasih tako posplošeni, utrjeni in močni, da ustrezen element jezikovne kompetence preide v sfero pasivnega spomina in se na komunikacijski površini aktivira šele takrat, ko se v dani situaciji aktualizira njegova kršitev.

V nekaterih primerih te ponavljajoče se kršitve sistemskih pravil prenehajo biti značilne samo za posamične govorce, temveč se njihovo izvajanje razširi na veliko, polagoma na pretežno število govorcev nekega jezika. Tedaj se običajno sproži proces, v diahronem jezikoslovju znan kot jezikovna sprememba.³ Formalna transgresija se lahko v jezikovni skupnosti posploši do te mere, da postopoma privzame vrednost obče sprejetega in ustreznega jezikovnega dejstva. Na ta način se v razvoju jezikovnega sistema izvrši strukturna premena, in sicer takrat, ko novo obliko najprej usvoji večina govorcev, ki donedavne »napake« ne dojemajo več kot »napačne«, nato pa na novost reagira tudi metajezikovni refleks v skupnosti in spremenjeno obliko kodificira kot sprejemljiv del jezikovnega sestava.

2 Od fonema do mita

Jezikovna kompetenca je eden najkompleksnejših spoznavnih sistemov, ki ga človek usvaja in nadgrajuje od začetka do konca življenja, kolikor življenje lahko razumemo kot bolj ali manj dolgo dobo socialnih interakcij in osebnostnega razvoja. Jezikovni potencial oziroma védenje ves ta čas pogojuje oblike socialnega védenja, med katerimi ima vseživljenjsko izvajanje jezikovnega sporazumevanja bistveno vlogo. Aktualizacija jezikovne zmožnosti je bivanjski segment, ki omogoča izoblikovanje enkratne jezikovne subjektivnosti in njene družbene udeležbe, pri čemer sta ti dimenziji človečnosti v medsebojnem vplivanju neločljivo povezani in druga drugo nenehno oplajata. Socialna in individualna identiteta (Saussure, 2018, 31) sta pri človeku v največji meri prepoznani kot posledici njegove jezikovne dejavnosti.

2 Chomsky (1981, 169) je v enem od svojih predavanj jezikovna vprašanja slikovito razdelil na *probleme*, torej vprašanja, ki jih jezikoslovje s svojimi metodološkimi prijemi zna zadovoljivo pojasniti, in na *skrivnosti*, se pravi jezikovna vprašanja, ki jim znanstveni pristopi ne pridejo blizu in običajno zadevajo izvorne ali nezavedne jezikovne mehanizme.

3 Saussure (2018, 126–128) jezikovno spremembo oziroma premeno v razvoju jezikovnega sistema ponazori s šahovsko igro, v kateri vsak premik figure na šahovnici vzpostavi nov položaj, ki pomeni nova razmerja in nove, bolj ali manj predvidljive pogoje za nadaljnji potek partije.

Ustroj jezikovne zmožnosti je najlažje ponazoriti s strukturo slovnice. Slovnični opisi jezikovnih sistemov so običajno zgrajeni tako, da v prvi fazi analizirajo minimalne jezikovne enote, v naslednjih opisnih korakih pa navajajo forme, ki nastajajo kot možne kombinacije enostavnejših oblik. Tako se fonemi pri izgradnji jezikovnega védenja združujejo v zloge, ti v besede oziroma leksikalne enote, iz teh nastajajo različne besedne zveze, iz slednjih pa oblike, ki jih lahko analiziramo kot skladijske strukture, pri čemer se védenje širi in pogloblja tako, da jezikovna kompetenca omogoča tvorbo vse bolj kompleksnih jezikovnih sporočil. Delovanje fonološke, morfološke, leksikalne in skladijske ravni jezika je pri upovedovanju simultano in nujno usklajeno, če hočemo, da bo jezikovna tvorba v sporazumevanju učinkovita. Te ravni mentalna analiza obravnava kot avtonomne strukture ali jezikovne podsisteme, vendar jih smiselno uporabljamo le takrat, ko vse te strukture delujejo hkrati in pod pogojem, da pri realizaciji ne umanjka niti ena od njih. To pomeni, da morajo vse ravni pri tvorjenju učinkovitih jezikovnih sporočil nastopati v popolni sovisnosti, ker lahko govorec le na ta način zagotovi, da bo njegovo jezikovno izvajanje koherentno, razumljivo in v sporazumevalni interakciji sprejemljivo. V enaki sovisnosti poteka tudi učenje jezika, ker govorec nikdar ne usvaja posamičnih struktur, temveč jezikovne pojave v komunikacijskih funkcijah.

Vendarle je v nasprotju s tradicionalnimi slovnici, ki se praviloma ustavijo pri skladijskih analizah stavčnih oblik, mogoče ugotoviti, da jezikovna komunikacija začne zares delovati šele onstran teh osnovnih struktur. V realnem sporazumevanju (govornem ali pisnem) fonemov, morfemov, besed, propozicij ali stavkov v nobenem primeru ne moremo obravnavati kot osamljene formalne pojavitve. Tudi če zanemarimo dejstvo, da vsakršna jezikovna tvorba nastane v danih izjavljalnih okoliščinah, ki določijo njen učinek, ne moremo mimo ugotovitve, da se tudi stavki združujejo v kompleksnejše jezikovne enote, katerih smisel se sproti oblikuje in dopolnjuje, s čimer si te jezikovne tvorbe pridobijo status besedila. V kompleksnih komunikacijskih praksah se besedila nadalje združujejo v diskurze, razširjeno skupnost diskurzov pa je mogoče opredeliti kot tisto, kar ustvarja jezikovno in duhovno podobo kulture, osnovane na podlagi določenega jezika oziroma delovanja sporazumevalne stvarnosti znotraj tega jezika. To je med drugim razlog, da nacionalne skupnosti svojo specifičnost pogosto utemeljujejo na kulturnih oziroma jezikovnih osnovah, svoje posebnosti pa izražajo skozi jezikovno tradicijo, upovedano v zgodovini pripovednih besedil, med katerimi imajo reprezentativen položaj tekstovne formulacije zgodb oziroma lokalnih (ali univerzalnih) mitologij.

3 Kompetenčni status besedila

Besedilo je v smislu konceptualnega razlikovanja med *jezikom* in *govorom* (Saussure, 2018, 32) mejna jezikovna enota. Glavni razlog za to, da ga običajno

pojmujemo kot *govor*, je, da besedila nastajajo kot proizvod oziroma aktualizacija jezikovnega znanja in so praviloma rezultat avtorskih jezikovnih dejanj, izoblikovanih v individualni rabi. Njihov konceptualni status je torej načelno opredeljen na podlagi individualnih produkcijskih procesov, ki omogočajo njihovo tvorbo. V elementarni naravi sporazumevanja pa je dejstvo, da besedilo začne drugače delovati v trenutku, ko vstopi v komunikacijsko stvarnost – ko torej dobi bralca ali poslušalca. Nekaterim besedilom se v sporazumevalnih praksah zgodi, da jim množična recepcija podeli status jezikovnega sporočila, ki najprej preide v splošno rabo, nato pa postane prvina jezikovnega védenja in se na ta način priključi enotam, ki tvorijo sistemsko kompetenco velikega števila govorcev. Onstran kompleksnejših sintagmatskih tvorb, ki jih usvoji množica jezikovnih uporabnikov (frazemi, naslovi umetniških del, besedne igre in podobno), obstajajo obsežnejša besedila, ki jih govorniki uporabljajo natančno v obliki, v kateri so bila tvorjena. Verza iz vsem dobro znanega slovenskega prevoda Grimmovih pravljic »Sneguljčici« Zrcalce, zrcalce na steni povej, / katera najlepša v deželi je tej« sta v slovensko jezikovno skupnost ob nastanku vstopila kot avtorska prevodna rešitev, vendar se je njuna percepcija v tej skupnosti razširila tako, da ju je večina uporabnikov slovenskega jezika sposobna natančno reproducirati. S tem je v rabi stabiliziran tekst postal nespremenljiva citatna enota v inventarju jezikovne kompetence, se pravi del kolektivnega jezikovnega spomina v slovenščini, in tako – po Saussurjevi terminologiji – iz govora prešel v sfero jezika.

Verzificirano besedilo iz vsem znane pravljice je le preprost primer fiksacije kompleksnega jezikovnega sporočila, ki v nespremenjeni obliki prehaja od govornika h govorniku, iz generacije v generacijo, iz sfere jezikovne invencije v jezikovno tradicijo, iz govora v jezik. Zgodovina vsakršne kulture je pravzaprav zgodovina učenja jezika in njegovih reprezentativnih tvorb, se pravi prehajanja tradicionalnih⁴ sporočil v času in prostoru, in sicer od izvora k jezikovnim uporabnikom. Izum pisave kot enega ključnih tehnoloških prebojev je v zgodovini človeštva rezultat težnje k stabilizaciji kulturnih tradicij, k utrjevanju jezikovnih sporočil, k neodvisnosti od fizične navzočnosti avtorja (Ong, 2012, 85) in ne nazadnje k doseganju velikega števila odjemalcev sporočil. Pisava ne le avtorju besedil, temveč tudi njegovemu kulturnemu občinstvu bolj ali manj zagotavlja nespremenljivost⁵ jezikovnega sporočila. Po drugi strani pa je za

-
- 4 Vprašanje o istovetnosti ali vsaj primerni usklajenosti znanih besedilnih različic z izvirnikom je na primer formulirano v odmevnem »homerskem vprašanju«. Do prvega zapisa obeh Homerjevih epov v 6. stoletju pred našim štetjem (Ong, 2012, 19) je od njunega nastanka domnevno poteklo nekaj stoletij, kar pomeni, da se je morala kompleksna pripoved obeh tekstov ohranjati izključno v ustnem izročilu. Nosilci tega izročila so se besedil torej nujno učili na pamet. Pri takšni količini teksta to ne bi bilo mogoče, če *Iliada* in *Odiseja* že v izvoru ne bi bili formulirani v verzih.
- 5 To zlasti velja za čas po izumu tipografije in tiska. Prej, ko so se pisna besedila prenašala in množila s prepisovanjem, je bila zanesljivost kopiranja v celoti odvisna od posameznikov, ki so tekste reproducirali lastnorčno, to pa pomeni, da je bila možnost napak oziroma sprememb spriču človeške zmotljivosti razmeroma velika.

zgodovinsko bivanje večine *govorjenih* besedil značilno, da se v ponovitvah spričo pomanjkljivosti v človeškem spominu in pozornosti prenašajo na podlagi recitiranja, reformulacij, reinterpreteracij⁶ in povzemanj »po spominu«. Tak je primer ljudskega pripovedništva, v katerem se isti vsebinski motiv v različnih časih in prostorih praviloma »ponavlja«, bolje rečeno obnavlja, a vselej s specifičnimi narativnimi prijemi, kar ustvarja medkulturno variantnost in razširjeno konkurenčnost končnih interpretacij.

4 Učenje na pamet

Obvladovanje jezikovnega sistema je, kakor rečeno, utemeljeno na ponavljanju, se pravi dolgoročnem usvajanju njegovih enot in odnosov, ki določajo ustreznost njihove rabe. Znanje jezika je pri vsakem govorniku rezultat ponotranjenja sistemskih pravil in načel. Vendar govorceva identiteta ni odvisna le od boljšega ali manj dobrega ravnanja s sistemskim potencialom. Ob ustrezni uporabi jezikovnih enot, Saussurjeve *langue*, je govorec v svoji komunikacijski praksi soočen z določenim številom koherentnih enot *parole*, torej avtorskih proizvodov rabe oziroma tekstov, ki na govornika vplivajo tako, da dolgoročno oblikujejo njegovo jezikovno identiteto. Jezikovna izkušnja (ali izkušenost) je po eni strani tisto, kar govorniku omogoča širino in globino njegovih komunikacijskih dejanj, po drugi strani pa nekaj, kar izostruje njegov komunikacijski interes. Govorec je lahko bolj ali manj zainteresiran za poglobljeno oziroma reflektirano rabo svojih in drugih jezikovnih dejanj, kar preprosto pomeni, da ga jezik kot izrazna dejavnost bolj ali manj zanima. V tem smislu lahko posamezen govorec jezik pojmuje zgolj kot nujno orodje za vsakdanjo rabo (»govoriti zna vsak«), lahko pa v produkciji in recepciji jezikovnih sporočil oziroma besedil najde predmet svojega vitalnega interesa⁷ in s tem tudi vir ustvarjalnega užitka. V tem primeru govorec do jezikovnih tvorb razvije produktiven odnos, ki po eni strani pomembno obogati njegovo jezikovno izkušnjo, po drugi strani pa krepi in podrobneje razčlenjuje njegovo identiteto. Kadar za določenega govornika ugotovljamo, da je jezikovno sposoben in nadarjen, razgledan ali načitan, je to po navadi posledica njegovega udejanjenega jezikovnega interesa.

6 Prevajanje besedil kot prehajanje vsebin iz enega jezikovnega okolja v drugo je primer reinterpreteriranja izvornih smislov, ker so razlike med jeziki tako odločilne, da je originalno vsebino v prevodu vedno mogoče povedati samo približno, se pravi *skoraj* (Eco, 2006, 99) tako, kot je izrečena v izvoru. Ob zavedanju, da je pri izdelavi prevodnih rešitev možno le približevanje izvorniku, je prevajalski postopek zmeraj odvisen od sprotnega tehtanja, kateremu segmentu jezikovnega izraza in njegovega smisla bo prevod posvetil pretežno pozornost, tako da bo lahko v ciljnem jeziku poustvaril besedilne *učinke* originalnega teksta.

7 Posebej izrazit je ta interes pri poklicnih govornikih, ki se od običajnih uporabnikov jezika bistveno razlikujejo po tem, da je jezikovna dejavnost njihov profesionalni medij in osrednje sredstvo za poklicno realizacijo. Ti govorniki tudi pogosteje reflektirajo svojo jezikovno zmožnost in zavestno izpopolnjujejo njeno rabo.

Oblikovanje govorceve identitete je odvisno od vnosa in produkcije jezikovnih tvorb, pri čemer imajo poseben status besedila, ki jih zmore govorec reproducirati dosledno tako, kakor so bila izoblikovana ob svojem nastanku. To so tiste zaokrožene in končne jezikovne tvorbe, za katere običajno pravimo, da jih zna govorec »na pamet«. Tako usvojena besedila se pridružijo govorcevi jezikovni kompetenci in skupaj s sistemom tvorijo njegovo celostno osebnostno podobo.

Izraz »na pamet« v slovenščini sugerira, da natančno usvojena in v rabi citirana besedila oblikujejo intelektualno sfero govorceve identitete. V nekaterih drugih jezikih je usmerjenost označevanja tovrstne kompetence in njenega pridobivanja drugačna. Kadar v francoščini pravimo, da se je govorec besedilo naučil »par coeur«, ali v angleščini »by heart«, je pojasnilo o kompetenčni vlogi teh besedil iz razumske premeščeno v sfero čutenja oziroma čustvovanja, saj koncept »srce« skupaj z »razumom« v tradicionalni racionalistični dialektiki duše in telesa⁸ tvori ključni pojmovni par, pri katerem šele sovisni obstoj obeh polov dihotomije zagotavlja smiselno delovanje človeškega duha. Ti različni označevalci v konceptualnih jezikovnih pristopih s svojo variantnostjo pojasnjujejo kompleksnost spoznavnih procesov, pa tudi nelinearnost mišljenja in izpeljave izraznih postopkov.

5 Jezik in ritem

Sleherni govorec kot komunikacijski subjekt lahko iz svojega jezikovnega spomina v vsakem trenutku priklične kakšno besedilo, ki ga zna na pamet. Tu seveda ne gre za kompleksne citatne sklope, ki so jih izjemni jezikovni posamezniki v obliki reprodukcije umetnostnih tekstov sposobni upovedovati v izbranih okoliščinah (izrazito interesirani govorniki, na primer igralci, ki zmorejo na pamet izgovoriti cele strani estetskih besedil). Gre za tekste, ki so jih govorniki usvojili na zgodnjih, pa tudi poznejših stopnjah razvoja svoje jezikovne identifikacije. Pogosto so to besedilne tvorbe, ki jih znamo »od nekdaj« in ki smo se jih naučili tako, da so lahko postale stanovitni del našega jezikovnega znanja: pogovori, otroške pesmice, ljudske, popularne ali ponarodele pesmi, ki smo jih slišali in izrekli v dovoljšnjem številu ponovitev, da so se nam trajno usedle v spomin.

Vsi ti teksti imajo skupni temelj, ki olajšuje postopek pomnjenja in sproža mnemotehnični mehanizem, ki ga brez znatnejšega sprotnega napora uporabi vsak govorec: ritem. »Zgodovina ritma prihaja iz glasbe. Jezik ni nastal iz glasbe« (Meschonnic, 2009, 119). Ritem je osnovni pulz človeških izraznih dejavnosti, ki

8 Prim. Pascalov izrek: »Srce razume, kar razumu ni dostopno«, ali nasploh klasicistično razločevanje med »raison« in »passion«, pri čemer v tej terminologiji »passion« ni le »strast«, temveč vse tisto, kar razumu uhaja izpod nadzora.

jezikovnim tvorbam v tej ali oni obliki daje elementarno koherentnost in spominsko dostopnost. Temeljna kvaliteta ritma izhaja iz organizacije zvočne substance⁹ vsakršne jezikovne tvorbe, pri čemer prozodična distribucija naglasov in poudarkov oblikuje sheme smiselnih enot. Po Benvenistovem navajanju (1988, 355) predsokratik Demokrit grški besedi $\rho\upsilon\theta\mu\acute{o}\varsigma$ pripisuje pomen, ki je dosledno analogen s smislom koncepta »oblika«. To pomeni, da je bil ritem že v antiki pojmovan kot vrstenje razločevalnih enot in da njihova razporeditev ustvarja značilno povezovanje posameznih delov v zaokroženo celoto. Ritmične strukture tvorno sodelujejo pri pomenskem razčlenjevanju jezikovnih enot (besedil) in jim v organiziranem procesu produkcije ali trdno orientirane zaznave podeljujejo smisel. Učenje besedil na pamet je omogočeno ravno s prepoznavanjem smiselnih ritmičnih shem in ritmizirane distribucije pomenov, kar naučenim besedilom v citatni obliki podeli status prvine jezikovnega védenja onstran sistemske kompetence.

Vloga ritma je mogoče opazovati že v zgodnjih fazah usvajanja jezika pri otroku, ki si najhitreje zapomni pesemska besedila, sploh če so opremljena z glasbo, pri čemer je ritmična regularnost odločilna za pomnjenje. V besedilnem in glasbenem ritmu je nekaj izrazito telesnega: odtod opažanje, da si otroci pri recitacijah ali petju na pamet pogosto pomagajo z ritmičnim prestopanjem z ene noge na drugo. Otrok je običajno pozoren na zanesljivost ponavljajočih se izvedb besedil, s katerimi pride v stik, tudi pri nepesemskih besedilih. V egocentrični usmerjenosti svojega jezikovnega razvoja (Vigotski, 2010, 29) otrok pogosto izrazi željo, da bi bila določena zgodbica vsakokrat povedana na isti način, in pripovedovalca na to opozori, kadar je jezikovna verzija pravlјice drugačna od tiste, ki mu je bila povedana večer poprej. Oblika sprejetih tekstov pri otroku ni nič manj pomembna od njihove vsebine.

Pri razvitih, odraslih govornicah je najprej mogoče opaziti zmanjšano sposobnost, pa tudi zmanjšan interes za dobesedno navajanje zaznanih tekstov, vendar je mogoče zatrditi, da vsak jezikovni uporabnik v aktivnem spominu razpolaga z določenimi teksti, usvojenimi na pamet. Citatnost je večinoma reducirana na besedila, ki se jih je govorec naučil ob glasbi (Meschonnic, 2009, 130), torej gre večinoma za zapete pesmi. Petje je nasploh najbolj razširjena oblika natančnega ponavljanja besedil v ustaljeni obliki. Poleg pesmi govornici pogosto usvajajo tudi besedilne obrazce, ki jih spričo takšnih ali drugačnih življenjskih praks in navad ponavljajo od otroštva. Med takšna besedila sodi formalna molitev.

9 Pri tihem branju lahko govorec opazi navzočnost »notranjega glasu«, ki šele omogoča prepoznavanje poetičnih prvin besedila. Brez tega glasu bralec sploh ne more analizirati glasovnih in ritmičnih struktur v tekstu, pa naj gre za samoglasniška ali soglasniška ujemanja v poeziji – ali pa zgolj za upoštevanje zlogovnih pravil pri deljenju besed v grafičnih besedilih, kadar je določena beseda predolga, da bi šla cela v eno vrstico, in je treba njen prvi del dopolniti z vezajem, drugega pa premestiti v naslednjo vrstico.

6 Nedotakljivost besedila

Tudi če formalna¹⁰ molitev, v krščanstvu na primer *Očenaš* ali *Zdravamarija*, v izvoru (ali v prevodu) ni zasnovana kot pesem z izrazito shematičnim ritmom, v jezikovni rabi na daljši rok zadobi značilnosti nedeljive jezikovne enote, ki je, naučena na pamet, vsakokrat znova upovedana v bolj ali manj konstantni obliki. V kontinuiteti ponavljanja molitvena formula preide v sfero govorceve jezikovne identitete in je v posameznikovem občutku za komunikacijsko realnost prepoznana kot nedotakljiva (Goody, 1993, 107; Vitez, 2017, 143) smiselna enota. Govorčevo dojemanje takšnega besedila je primerljivo z družbenim statusom vseh drugih sakralnih (ali sakraliziranih)¹¹ besedil, ki enako težko dopuščajo kakršen koli poseg v svojo jezikovno integriteto. Tovrstnih besedil se drži nekakšen obstret dokončnosti, ker naj bi bil spoj njihove vsebine in forme brezpriziven in za uporabnikovo identiteto bistveno določujoč. Spreminjanje takšnih tekstov – in do sprememb v zgodovinskem razvoju sakralnih besedil nujno prihaja – je zaradi tega problematično in odpira nekaj komunikacijskih vprašanj, na katera bomo skušali odgovoriti v nadaljevanju.

Formalizirana molitev je opredeljena kot govorno dejanje, kodificirano v pisni obliki, naučeno na pamet in namenjeno redni oralizaciji v religiozni komunikaciji. S pragmatičnega vidika besedilo molitve ni zgolj tekst, ki se ponuja v branje, temveč pisna osnova jezikovne dejavnosti, s katero govorec vstopa v dialog s presežnim naslovnikom. V liturgiji je molitev javno, v zasebni verski praksi pa intimno jezikovno dejanje. Namembnost molitve je torej eksplicitno usmerjena k ustnemu izrekanju, njena oblika pa je po navadi usklajena z osnovno fiziologijo govora, se pravi akustično segmentirana v ritmu dihanja (Vitez, 2017, 145). V tem je tudi njena poetična vrednost. Ritmiziranost molitve je tisto, kar uporabniku ne olajšuje le sprotnega izrekanja, temveč mu v osnovi omogoča tudi lažje pomnjenje besedila, pri čemer se v učenju in izrekanju prožijo prozodični mehanizmi, ki govorniku sugerirajo estetsko razsežnost tega, *kar* je izgovorjeno, pa tudi načina, *kako* je tekst izgovorjen. Redni uporabnik molitev citira kot iterativno jezikovno dejanje, kar na dolgi rok prispeva k fiksaciji njene izvedbe. Dоследno, ponavljajoče se izrekanje molitvenega besedila je vzrok, da

10 Formalna molitev je kodificirano besedilo, ki ga določena verska skupnost priznava kot fiksiran jezikovni obrazec, rabljen pri izvajanju liturgične ali osebne verske prakse. V tem je bistveno drugačna od individualne molitve, ki nastaja v sprotni spontani verski komunikaciji s transcendenco.

11 Podoben status imajo v določenih jezikovnih kulturah na primer kanonizirana (Dović, 2016, 32), pa tudi tako imenovana kulturna literarna besedila, široko prebrana in splošno usvojena kot integralni del kolektivne bralske izkušnje. V zadnjih desetletjih si je takšen status med slovenskim bralstvom pridobila slovenska različica dela Astrid Lindgren *Pika Nogavička* v prevodu Kristine Brenkove, od leta 1958 ponatisnjena kar devetnajstkrat. Ko je založnik z vsestransko utemeljeno formalno in vsebinsko argumentacijo izdal nov prevod te slavne knjige (prevod Nade Grošelj, 2015), je med bralci starega prevoda prišlo tudi do zelo čustvenih reakcij, češ da novi prevod nezaslišano spreminja tekst, ki je kot celota (zlasti pa v pogosto citiranih fragmentih) postal del jezikovne in duhovne identifikacije dveh ali treh bralskih generacij.

njegovo ustno izvajanje postane utečeno in dobi status ponotranjene jezikovne navade oziroma poenotenga tekstovnega mehanizma, ki začne delovati kot samodejni del verske prakse.

V tem smislu se prvenstvo *pomena* molitve postopoma umika pomembnosti njene forme in nazadnje samega *dejstva*, da je njen tekst izveden. Molitev je pogosto ponavljana v poenoteni obliki, na bolj ali manj¹² ustaljen način, ne da bi to v čemerkoli vplivalo na naravo njene namembnosti in smisla. Po eni strani je molitev torej reflektivna govorna izjava, po drugi strani pa funkcionira kot fatično jezikovno dejanje (Jakobson, 1996, 156), ki tvorcu omogoča vzdrževanje, ohranjanje, navezovanje ali nadzor komunikacijskega stika z naslovnikom.

Besedila takšnega tipa govorec zaznava kot bistvene konstitutivne fragmente svojega sporazumevalnega historiata. Z njimi se intimno identificira, ker jih občuti kot temeljne gradnike svoje duhovne enkratnosti, pripadnosti specifični skupnosti ali individualne jezikovne občutljivosti. Svojo jezikovno izkušnjo obravnava kot nujno in nepovratno, kot nekaj, kar mu neodtujljivo pripada, če naj bi ohranil enotnost in neponovljivost svoje identitete. Zanesljivost in stanovitnost njegovega jezikovnega vedênja sta torej v enaki meri odvisni od nespremenljivosti oziroma nedotakljivosti ponotranjenih tekstov, kakor je gotovost njegovega jezikovnega védenja na splošno odvisna od stabilnosti usvojenega jezikovnega koda. Zato so jezikovni uporabniki praviloma zadržani, kadar prihaja do sprememb v ustroju besedil, ki jih znajo na pamet in o katerih spričo tega dejstva sodijo, da so določujoči del njihove jezikovne izkušnje in navad v njihovih sporazumevalnih praksah. V primeru spremenjenega molitvenega besedila lahko ta zadržanost preraste v odkrito nasprotovanje in zavračanje sprememb. V zadnjem času je najodmevnejši primer (Vitez, 2017, 141 in nasl.) spremenjenega molitvenega besedila nova francoska verzija molitve *Očenaš* (fr. *Notre Père*), ki je z dekretom francoske škofovske konference v veljavo stopila 3. decembra 2017 in določa liturgično rabo te molitve. Sprememba zadeva šesto prošnjo, pri čemer naj bi se stara (utečena) oblika »*Et ne nous soumetts pas à la tentation*« (sl. »in ne vpelji nas v skušnjava«), uradno uveljavljena leta 1966, umaknila prenovljeni verziji »*Et ne nous laisse pas entrer en tentation*« (sl. »in ne daj nam priti v skušnjava«). Predlog spremembe je nastal na podlagi filološke in teološke presoje o smiselni interpretaciji verza: božanski naslovnik molitve naj v nobenem primeru ne bi bil izvor zavajanja ali vpeljevanja v skušnjava, temveč zaščitnik, ki naj s svojo močjo in avtoriteto vernika zavaruje pred skušnjava, v katero bi utegnil pasti ali vstopiti sam od sebe.

12 V liturgični rabi je izvedbena fiksacija molitvenega besedila še izrazitejša kot v zasebni. Obredno upovedovanje molitve je pospremljeno z ustaljenimi glasovnimi finesami, ki delujejo kot inkantacija.

7 Spreminjanje kulturnih besedil

Načelo spremembe je vgrajeno v samo naravo razvoja jezikovnih sistemov, pa tudi besedil, ki iz njih nastajajo. Jezik v splošnem deluje kot dinamičen, torej spremenljiv komunikacijski pojav, saj je stabilnost njegovega ustroja v celoti odvisna od govorcev, ki ga uporabljajo. Na dolgi rok je raba jezika tista, ki zmore spremeniti njegovo sistemsko strukturo. Vsaka sistemska oblika, jezikovna struktura ali formalna pomenška enota ima v razvoju jezika svoj čas nastanka in uveljavitve. Ustvarjalnost in invencija v jeziku *per definitionem* pomenita odmik od obstoječega ustroja ali nabora jezikovnih oblik, kar pomeni, da je uporabniško poseganje v veljavne in utečene jezikovne navade vselej zaznano kot novost v odnosu do tradicije. Nadvse preprost primer: slovenska beseda »potrebščina« kot jezikovni znak za šolski učni pripomoček, torej nekaj, kar je v učnem procesu »potrebno«, je prvič izpričana v 18. stoletju. Nastala je kot regularna morfološka izpeljava koncepta »potrebni, nujni predmet« in je bila dotlej nerabljena. Kakor nedavni zgled »zgoščenska«, ki je večinoma zbudil sumničavost, kakršne je deležen vsak neologizem, je tudi »potrebščina« spočetka delovala kot inventivna novost, danes pa je docela utečena in samoumevna, tako da se (z izjemo jezikoslovcev) noben govorec slovenščine ne sprašuje o specifikih njene oblikovne sestave, kaj šele o okoliščinah njenega nastanka. Kar je v jeziku zares nespremenljivo, je odzivanje na spremembe oziroma predvidljivost zavračanja novosti. Povprečen govorec bo sistemskim spremembam praviloma nenaklonjen, ker vselej pomenijo odklon od njegovih sporazumevalnih navad in ga s svojo avtoritarnostjo silijo k nepričakovanemu preizpraševanju lastnega jezikovnega vedénja.

Z besedili, ki jih govorec zaznava kot del svoje jezikovne identitete, je podobno. Vsako besedilo – tudi tisto, ki ga govorci znajo na pamet – ima svojo preteklost in čas nastanka. Molitveni besedilni obrazec, ki nima le sakralnega statusa v obrednih praksah, temveč se nanj nanašata tudi individualni in socialni občutek nedotakljivosti, se z diahronega pragmatičnega vidika ne razlikuje od množice drugih tekstov. Kakor slovenščina 21. stoletja ni enaka slovenščini, kakršno je pisal in govoril Valentin Vodnik, tako tudi današnji *Očenaš* ni tisti tekst, ki ga je pesnik in duhovnik v svoji verski praksi izvajal pred dvesto in več leti. Omenjena molitev ima v zgodovinskem razvoju slovenščine nekaj deset variant in vsaka od njih je bila v svojem času uradno vzpostavljena kot edina veljavna. To pomeni, da je morala sleherna izmed teh različic molitve nastati in si v posameznih etapah razvoja jezika tako ali drugače pridobiti status nespremenljivosti in nedotakljivosti. Z drugimi besedami: nedotakljivost besedila (ali katere koli sistemske jezikovne oblike) je stvar sprotnih jezikovnih sinhronij oziroma zgodovinskih stanj, v katerih je formalna stabilnost jezikovnih enot nujna, če naj jezik ponuja sistemsko podlago za učinkovito, zanesljivo in nemoteno sporazumevanje ter razvoj jezikovnih subjektov.

8 Sklep

Tekst, ki ga je govorec sposoben citirati po spominu, ima status elementa jezikovne zmožnosti; je smiselna enota, formalni nosilec pomena, prav kakor katera koli sistemska enota njegovega jezikovnega potenciala, od fonema do kompleksnih skladenjskih razmerij. Za ponotranjene jezikovne strukture je značilno, da si jih govorec v upovedovalnih postopkih zlahka natančno priključuje v spomin, vsa druga jezikovna dejstva – s katerimi je bil že kdaj v komunikacijskem stiku, a jih ni redno uporabljal – pa so bolj ali manj podvržena pozabi oziroma sodijo v domeno mehanizmov pasivnega spomina, ki za sprožitev potrebujejo zunanjo spodbudo.

Za sklepno ponazoritev nekaj samorefleksije: med pisanjem tega besedila je avtor brez posebnega miselnega napora na izjavljajno površino prikliceval sistemske enote na grafemski, morfološki, skladenjski, marsikdaj tudi na besedilni ravni in na ta način bolj ali manj tekoče oblikoval analitične povedi. Njegova sistemska kompetenca je delovala brez večjih zapletov ali spominskih zdrsov, razen, na primer, v nekaterih primerih stave vejice, ko je ob ponovnem branju prepoznal sistemske neustreznosti prve izvedbe in jo popravil, pri čemer je vselej strateško računal tudi na prisebnost poznejših uredniških intervencij, ki nastajajo v utečenih postopkih recenziranja in lekture. Kadar je v argumentaciji prišel do točke, ko je moral navesti ustrezno referenco, se je enako zlahka spomnil imena avtorja in naslova teksta, na katerega se je skliceval. Ni pa se zmeraj samodejno spomnil letnice izida referenčnega dela ali imena založbe, ki ga je izdala. Strani, na kateri stoji izbrani navedek, še manj. Te podatke je moral posebej poiskati in jih v tekst takoj zatem vnesti s silo kratkoročnega spomina. Pri uporabi citatov ni imel težav z neposrednim navajanjem besedil, ki jih zna na pamet, na primer dveh verzov iz *Sneguljčice*, citiranih v razdelku 3, ki govori o kompetenčnem statusu besedila. Druge citate je moral najti in jih natančno prepisati. Ta tekst je, drugače rečeno, nastal s sinhronizirano rabo dolgoročnega in kratkoročnega spomina, na eni strani z mehanično in suvereno aktualizacijo razvejene jezikovne zmožnosti, na drugi pa z motiviranim priklicevanjem neznanih ali pozabljenih pomenskih enot na površino upovedovalnega postopka. Enote in strukture, ki jih zna na pamet, je uporabljal samodejno in hitro, vse druge pa so bile predmet spominskega napora ali pridobivanja novih kompetenc oziroma učenja. V tem smislu je možno, da si bo avtor nekatera na novo usvojena spoznavna razmerja trajneje zapomnil (na primer Demokritovo interpretacijo ritma iz razdelka 5) in jih pri katerem od prihodnjih tekstov že znal uporabiti neposredno iz aktivnega spomina; enako možno je, da mu bodo nekatere letnice kljub tokratni uporabi spet ušle izpod aktivnega spominskega nadzora. Verjetno pa je, da tudi do naslednje priložnosti še ne bo pozabil pesemskih besedil, ki jih že zdaj zna na pamet in sodijo,

kakor je prav tako pojasnjeno v razdelku 5, med formalne prvine njegove jezikovne samopodobe.

Besedilna kompetenca deluje po načelu stabilnosti, enako kot struktura jezikovne zmožnosti, zato je govorcu v jezikovni rabi pomembno, da je celota usvojenega jezika in tekstov, nastalih iz njega, stanovitna. Sistemsko spreminjanje ustaljenih jezikovnih vzorcev, enot in oblik je poseganje v komunikacijske prakse govorcev. Intervencije v obstoječe oblike – posebej v citatne jezikovne obrazce – so praviloma plod delovanja kvalificiranih govorcev, ki vsebino in formo teh jezikovnih tvorb analizirajo in eventualno ugotovijo potrebo po spremembi. Odziv na spremembe je v jeziku predvidljiv, ker sprememba pomeni odklon od sporazumevalnih navad in je v določeni meri občutena kot nepotrebno nasilje nad utečeno prakso, obenem pa govorcem pomeni nov predmet učenja in obnove ali širitve jezikovne zmožnosti. Ta situacija je posebej razvidna v primeru rabe mehaniziranega, rutinsko izvajanega besedila, na primer molitve, ker je pri realizaciji govorčeva pozornost dosti izraziteje usmerjena k samemu obstoju jezikovnega dejanja kot pa k vsebini izrečenega. A tudi v primeru formalizirane molitve je transformativni prispevek razmišljujočih interpretov k smiselnim dopolnitvam oziroma spremembam teksta upravičen in dolgoročno dragocen, ker tako ali drugače motiviranim govorcem omogoča dostop do bolj reflektiranega, natančneje formuliranega in bolj dognanega smisla besedila.

Bibliografija

- Beaugrande, R. A. de, Dressler, W. U., *Uvod v besediloslovje*, Ljubljana 1992.
- Benveniste, É., *Problemi splošne lingvistike*, Ljubljana 1988.
- Chomsky, N., *Current Issues in Linguistic Theory*, The Hague 1964.
- Chomsky, N., *Réflexions sur le langage*, Pariz 1981.
- Dović, M., *Kulturni svetniki in kanonizacija*, Ljubljana 2016.
- Eco, U., *Dire presque la même chose. Expériences de traduction*, Pariz 2006.
- Gadamer, H. G., *Vérité et méthode*, Pariz 1972.
- Goody, J., *Med pisnim in ustnim. Študije o pisanosti, družini, kulturi in državi*, Ljubljana 1993.
- Jakobson, R., *Lingvistični in drugi spisi*, Ljubljana 1996.
- Meschonnic, H., *Critique du rythme*, Pariz 2009.
- Ong, W. J., *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*, London, New York 2012.

Saussure, F. de, *Splošno jezikoslovje*, Ljubljana 2018.

Vigotski, L. S., *Mišljenje in govor*, Ljubljana 2010.

Vitez, P., Aspects textuels de la prière: le Notre Père et ses retraductions, *RiCognizioni* 4/8, 2017, str. 141–156.

Primož Vitez

Besedilna invencija in citat

Ključne besede: jezikovna zmožnost, besedilo, citatnost, jezikovna sprememba, sakralno besedilo

Razvoj jezikovne kompetence omogoča povečevanje dostopa do jezikovne vednosti in naraščajočo sposobnost nadzora nad uporabo jezika. Jezikovna zmožnost je zgrajena na večini govorčevega ravnanja s sistemskimi pravili in slovnično opredeljenimi enotami. V govorčevem interesu je, da jezikovni sistem ostaja stabilen oziroma v določenem obdobju nespremenjen, da lahko zagotovi nemoteno sporazumevanje. Vendar se jezikovna zmožnost v enaki meri gradi skozi zaznavanje in reprodukcijo besedil, ki jih je govorec pridobil tako, da se jih je naučil »na pamet«. Tako kot sistemsko jezikovno vedenje tudi ta besedila sodijo k splošni podobi govorčevih sporazumevalnih sposobnosti.

Po analogiji z jezikovnimi pravili in formami je raba besedil, ki jih lahko govorec v fiksni obliki reproducira kadar koli, najučinkovitejša takrat, ko besedila niso podvržena spremembam. Govorec takšna besedila obravnava kot integralne dele svoje intimne in socialne identitete, zato do njih razvije poseben odnos – z njegovega stališča postanejo nedotakljiva. Zgledi takšnih besedil so sakralna besedila, med njimi tudi formalizirana molitev, kot je na primer *Očenaš*. *Očenaš* se v vsakdanji jezikovni praksi številnih govorcev uporablja tako, da je njegova forma postopoma vse bolj poenotena. Rezultat te vsakdanje citatnosti je naraščajoča pomembnost samega izgovarjanja besedila na račun govorčevega zanimanja za njegov pomen. To je eden izmed razlogov, da so govorniki, razumljivo, zadržani do spreminjanj takšnega besedila. Sprememba v tem primeru poseže v kontinuiteto fiksne jezikovne rabe in jo govorec občuti kot poseg v svojo identiteto. A tudi če so govorniki le omejeno pozorni na pomen molitvenega besedila, so upravičeni do rabe besedila z natančno formuliranim smislom. To dejstvo utemeljuje preiščeno spreminjanje »nedotakljivih« besedil, ki, gledano z zgodovinske perspektive, uravnava njihovo bivanje.

Primož Vitez

Textual Invention and Quotation

Keywords: linguistic competence, text, quotation, linguistic change, sacred text

The development of linguistic competence allows a greater access to linguistic knowledge and control of its actual use. Linguistic competence is built on the capacity of manipulating systemic rules and units (grammar), and it is in a speaker's vital interest that the system remains stable, i.e. unchanged, to ensure his communicative efficiency. But the competence is no less constructed based on perceiving and reproducing texts that the speaker has acquired in order to possess them, as it is said, "by heart". These texts belong, as does systemic knowledge, to the general image of a speaker's communicative abilities.

By analogy to linguistic rules and forms, texts that a speaker is ready to quote at any moment of his linguistic activity are best used when they undergo no change, i.e. when they preserve their stability. Considering those texts as parts of their intimate and social identity, the speakers develop a specific attitude towards textual units known by heart in a way that, in their view, they are referred to as untouchable. Sacred texts, for instance. A prayer (e.g. *The Lord's Prayer*) is a text of such kind. It is used in speakers' everyday linguistic practice, gradually uttered in a uniform manner, quoted and requoted. The result of that specific communicational practice is the growing importance of the sole act of utterance rather than the speakers' interest in its meaning. This is one of the reasons why speakers are justifiably reserved when it comes to changing this kind of text. A change interferes with the continuity of their practice, and is thus felt as a violation of their linguistic identity. But even when the speakers pay little attention to the content of what they are saying, they are entitled to use texts with accurate meaning. This fact justifies the reflective interventions and changes that are being continually made in the historical existence of texts.